

AZ IDENTITÁSKERESŐ IDENTITÁSA

Pataki Ferenc 1982-ben jelentette meg „Az én és a társadalmi azonosságtudat” című könyvét, melyet szerényen műhelytanulmánynak nevezett. A mű valójában monográfia, mely *lege artis* (a szakma szabályai szerint) tárgyalja az én és az identitás főbb problémáit, összhangban Erikson én-elméletével, Thomas és Luckmann akkor és most egyaránt érvényes fenomenológiai paradigmájával. A bevezetőben a szerző a következő kérdéseket fogalmazza meg, melyeket könyvében meg kíván válaszolni. „Milyen a társadalmi szerkezet és a társadalmi folyamatok, illetve az egyén társadalmi viselkedése közötti pszichikus közvetítés rendje? Milyen pszichikus folyamatok és alakzatok révén épülnek be az egyénbe, miképpen 'szubjektiválódnak' az objektív társadalmi tények és folyamatok? Hogyan objektiválódnak társadalmi tényekké és folyamatokká a pszichikus szabályozás révén megvalósult egyéni aktusok, cselekvések?” (Pataki 1982:8).

A kérdésfeltevések nem lépnek ki a strukturalista keretből, miként az identitásproblémával foglalkozó későbbi művekben megfogalmazott gondolatok sem mozdulnak el a posztstrukturalizmus irányába. Pataki már az 1982-ben megjelent művében azt írja, hogy „a szerző érdeklődésének középpontjában mindvégig a társadalmi azonosságtudat kategóriája állt” (Pataki 1982:7). Végezetül azt kérdezi, hogy „az én és a társadalmi azonosságtudat fogalmai milyen újszerű elemzési felületeket, sajátos rálátást kínálnak a mai magyar valóság tényeinek és folyamatainak vizsgálatához?” (Pataki 1982:9).

A válaszok keresése később is folytatódott. Az identitás-kérdés állt Pataki 1986. február 13-án megtartott akadémiai székfoglalója középpontjában, mely Balázs Béla identitás-dilemmáiról adott pontos és érzékeny képet, s 2001-ben, majd 2004-ben kiadott köteteiben is visszatért az identitás-elmélethez, kísérletet téve az identitás működés narratív és affektív alapjainak elemzésére.

Pléh Csaba 2016 januárjában megjelent búcsúztató írásában megjegyzi, hogy „Pataki fénykorában az identitás elemzője volt. A biológiai vagy nemzeti lényegekből kiinduló felfogásokkal szemben az önazonosság megkonstruált s állandóan újra felépített jellegét elemezte. Akkor is úgy éreztük, ma még inkább, hogy témájában az útját kereső Én elemzésével saját gondjainak és válságainak értelmezését is kereste” (Pléh 2016).

Már az első identitás könyv olvasójának feltűnhetett, hogy Pataki a csoportazonosulás feltétlen pozitívítását és kiegyensúlyozottságát egyértelműen előtérbe helyező, a korban uralkodó, Tajfel és Turner nevével fémjelzett megközelítéshez képest különös hangsúllyal tárgyalja a valóságos én-kép és az ideális én-kép közötti diszkrepanciát, hangsúlyosan beszél az önbírálatról, az önreflexióról, s felveti az én-rombolás, én-pusztítás fenyegető lehetőségét. Elítélően beszél az „én kritikátlan és önapologetikus vállalásáról”, ami szerinte kedvez az „én-t bármiképpen fenyegető vagy fenyegetni látszó információk elhárításának és szelektálásának” (Pataki 1982:57). Ennek a mechanizmusnak a része a fenyegető, az én-képpel nem összhangzó információk kerülése,

s keresése mindannak, ami a vállalt én-képet megerősíti, fenntartja. Mindez – írja Gofmanra nem hivatkozva, de utalva – az egyén titkainak terében zajlik.

Ezek a kurrens szociálpszichológiai identitás-elméletek szempontjából ikonoklasmus számba menő utalások egy 2005-ben megjelent könyv olvastán válnak értelmezhetővé. A könyv látszólag történeti munka, a legújabbkori magyar történelemben 1945 és 1949 között Nékosz néven bevonult mozgalom leírása. A szerző azonban már a könyv elején leleplezi magát, megvallván, hogy a mozgalom részese volt, olykor felelős posztokon, olyannyira, hogy a mozgalom elítélésének és megroppanásának időszakában (1948 szeptembere után) a Nékosz egyik vezetője, majd az 1949-ben a mozgalom felszámolásában közreműködő főtitkára volt.

Pataki nem kíméli magát, amikor a rá kirótt „sírásói” szerep elvállalásáról, *„a népi kollégiumi mozgalom valódi értékeinek és távlatainak könnyelmű mellőzéséről”, „az öncsonkító, a kétely képességét elveszejtő önfanatizálásról”, „az együttes lelkesültség hullámain sodródó neofita szellemi kiskorúságtól, „a párthűség feltétlenségének vakbuzgó hiedelméről”, a „hűségparancsról” beszél*” (Pataki 2005:16).

A népi kollégiumok történetébe bevezető mű páratlan érdekessége, hogy a később identitáskutatóvá váló szerző identitás-keresésének és identitás-vesztésének története is egyben.

A népi kollégiumok politikai–társadalmi környezetének megidézése során Pataki bőszséggel használ meteorológiai metaforákat, melyek mintha azt sugallnák, hogy a leírásban megjelenített történések menete és menetrendje nem függött a bennük szereplő személyek akaratától, ha felemelkedtek, ha aláhulltak, nem ők döntöttek, nem ők választottak. Helytelenek, azaz szubjektívek az egyéni döntések, csak helyes, objektív, kollektív célok vannak. A szabadság nem több mint az objektív szükségyszerűség felismerése.

A történelmi meteorológia az objektív valóság hatalmát illusztrálja, mellyel szemben a szubjektív ítélet csonka és hamis. Már Robespierre is azt mondta a király mielőbbi kivégzését sürgető beszédében 1792 decemberében hogy *„a népek nem úgy ítélik meg mint a törvényszékek, egyáltalán nem hoznak ítéleteket, úgy sújtanak le mint a villámcsapás”* (Robespierre 1988:302).

A Nékosz történet éveiben *„fényes szelek”* fújtak, a szereplők élete *„különös atmoszférában”, „történelmi széljárásban”* alakult, karrierjük, akárcsak az *„üstökös az égbolton”* *„villámszerűen felívelt”* majd *„gyorsan lezuhant”* (Pataki 2005:11).

A Nékosz részévé lett a Magyarország háborús veresége nyomán kialakult új helyzetnek, melyet az ország katonai megszállása, a szuverenitás hiánya, és egy új gazdasági és politikai rendszer létrejötte jellemez. Az utóbb legendává halványult Nékosz-történet különleges érdekessége, hogy a mozgalomba bekerült fiatalok forradalomként élték meg a történeteket, miközben forradalom nem volt és nem lehetett, mivel a régi és az új nem szuverén politikai térben, hanem a megszálló hadsereg által megszabott keretek között csapott össze. Bár 1945 őszen sor került szabad választásokra, a győztes politikai erő nem alakíthatott kormányt. A magyar valóság tényei és folyamatai a választók mindössze 17%-át képviselő, magát forradalminak mutató kisebbségen múltak, mely a megszállók akaratának megfelelően gyakorolta a hatalmat.

A változások ugyanakkor forradalminak tűnhettek. Hatályon kívül helyezték a sok százezer ember halálát, kisémmizését okozó faji törvényeket. Villámgyorsan lezajlott a nagybirtokok felosztása a parasztok között,

népbíróságok ítélkeztek az államot a vesztes háborúba terelő, eleve háborús bűnösnek nyilvánított politikusok felett, megtizedelték a köztisztviselői kart, a tudományos és gazdasági elitet, államosították a bankokat, a bányákat, később a nagyüzemeket.

A Nékosz létrejötte, üstököszerű felemelkedése, majd bukása ezeknek a történéseknek volt a része. A mozgalom a kormány kiemelt támogatását élvezte, rendezvényein megjelentek miniszterek, ott volt a köztársaság elnöke, a miniszterelnök (akit hamarosan összeesküvés vádak külföldre kényszerítettek). A Nékosz támogatásában különösen aktív volt Révai József a kommunista párt központi vezetőségének tagja, a párt lapja, a *Szabad Nép* főszerkesztője, valamint Rajk László belügyminiszter. Más pártok is próbálkoztak kollégiumok szervezésével, de kevés sikerrel. A történetet utólag leíró Pataki Ferencben nincs semmi kétség, hogy a forradalom képzelt volt. Ha más nem, erre egyértelmű bizonyíték lehetett Kovács Béla 1947. február 15-én bekövetkezett letartóztatása, majd Szibériába hurcolása, melyet a megszálló Vörös Hadsereg hajtott végre.

A Nékosz történetét taglaló könyvet középen megtöri egy mindössze nyolc oldalas „szubjektív közbevetés” melyben a szerző saját élveboncolása révén próbál választ adni azokra a kérdésekre, melyeket évtizedekkel később általánosságban identitáskutatóként felvetett.

A háború vége újpesti gimnazistaként éri, Újpesten Madisz tag, ott lép be a pártba. Családi háttérében egyaránt van munkás és paraszt. A „nép” számára nem absztrakció, hanem megélt valóság volt, melynek tudatosításában komoly szerepet játszottak a népi irodalom szerzőinek, Németh Lászlónak, Szabó Dezsőnek az alkotásai, a marxista olvasmányok, Lenin és Sztálin művei. A fiatalembert, akit magunk előtt látunk, „*magas hőfokú személyes élmények*” érik a Gyórfy kollégiumban, majd utóbb az irányítása alá kerülő, újonnan megszervezett Petőfi kollégiumban. Németh László kifejezésével élve Pataki az „*új nemesség*” tagjának érezhette magát, élvezve a „*korai kiszemeltség*” privilégiumait, melyek politikai és pszichológiai hasznai elhitethették vele a hihetetlen, belső forradalmi akaratként jeleníthették meg külső kényszerítő akaratot.

Nagyszerű leírást ad Pataki arról, hogy énjében milyen mechanizmusok léptek életbe, melyek lélektanilag kiküszöbölték a konformizmus és karrieregnyengetés okozta kognitív disszonanciákat. A szerepelméletben is jártas Pataki tökéletes leírást ad a Robespierre által ideáltipikusan megjelenített forradalmár szerep attribútumairól, melyek során olyanokat találunk, mint a munkaláz, a szakadatlan aktivizmus, az éberség, az állandó készenlét, a verbális radikalizmus, a látszólag kritikus, de a premisszákra rá nem kérdező szüntelen vitakedv, a heroizált felelősségtudat, a puritán, aszketikus igénytelenség, a következetes, elvszerű hűség.

A forradalmár szerep nem idegen a magyar politikai kultúrában, bár a magyar történelemben a forradalmak nem voltak sikeresek. Az első polgári forradalom, véres küzdelmeket követően külső erővel szemben, 1849-ben elbukott. Az 1918 őszén kitört második polgári forradalom önmagát buktatta meg, hogy átadja helyét a szocialista forradalomnak, melyet 1919 augusztusában ugyancsak külső erők megbuktattak, utat engedve egy keresztény–nemzeti logóval indult ellenforradalomnak, melyet 1944. március 19-től egy pár hónapig tartó szélsőséges, nemzeti szocialista forradalom váltott fel.

A bukott forradalmak forradalmárainak sorsa a bukás után a kivégzés, a börtön, a száműzetés volt. Akik otthon maradván, élve megúszták a megtorlást, azokból a bukást rendszerint követő konszolidáció idején a komp-

romisszumok robotosai lettek. Az 1945-öt követő képzelt forradalomban részt vállaló tízezernyi népi kollégista fiatal 1956-ban két hétre megízlelhette a valódi forradalmat, melyet a szokásos forгатókönyv szerinti megtorlás követett. Belőlük lett az 1989-ig tartó államszocialista időszak szakértelmiségi elitje, akik forradalmár énjük-ről elfeledkezve a szocializmus reformhadseregének tagjai lettek. Nekik köszönhető, hogy létrejött a nyugati mintáknak megfelelő új történettudomány, közgazdaságtan, szociológia, s nem kizrészt az egykori forradalmár köpenyéből kibúvó reformértelmiségi, Pataki Ferenc jóvoltából a szociálpszichológia.

Az érvényesülni kívánó, igyekvő fiatalok 1945 utáni forradalmi politikai szerepvállalásának motívumai között Pataki érzékletes leírásában központi helyet kap a társadalmi igazságtalanság. Innen a szerepvállalás „baloldali” jellege. Az igazságtalanság forrása az egyenlőtlenség, mely a „dolgozó osztályokat” hátrányos helyzetbe hozza kizsákmányolóikkal, a földesurakkal, a nagytőkésekkel és az őket kiszolgáló politikusokkal szemben. A forradalmi kisebbséghez való csatlakozás motívuma az egyenlőtlenséggel azonosított igazságtalanság megteremtése, egy új, igazságos társadalom megvalósítása, mely forradalom nélkül nem lehetséges. Ez volt a baloldali forradalmi tanítás, melyet Pataki és a sok tízezernyi korábban hátrányos helyzetű népi kollégista meghallott.

A szocializmusnak azonban a korban nemcsak egy baloldali, hanem egy jobboldali változata is volt, s a két változatot nem volt könnyű megkülönböztetni egymástól. A népi irodalom, melyre mint ihletőre Pataki Ferenc is hivatkozik, egyaránt adott példát (sokszor ugyanazon a szerzőben) az osztályalapú baloldali és a faji alapú jobboldali szocializmus jelentkezésére. Szélsőjobboldali szocialista volt Oláh György, aki 1928-ban megalkotta a „három millió koldus” nagyhatású trópusát, a „minőség szocializmusát” hirdette az 1943-ban Balatonszársszón Shylock kését emlegető Németh László, egyszerre írt verset Erdélyi József a „*Lovaspoló a Vérmezőn*” és „*Solymosi Eszter vére*” címmel.

A háborús vereséggel a jobboldali szocializmus megbukott, és a baloldali szocializmus győzött. A győzelem hevében azonban a győztesek és a hozzájuk csatlakozók megfeledkeztek arról, hogy a kétféle szocializmus voltaképpen egy. Mindkettő a kollektív célok elsőbbségét, a közösség egyénnel szembeni fölényét hirdette, mindkettő aktív volt a kifosztásban és az üldözésben, melynek áldozatai különbözők voltak, de fizikai és szimbolikus kirekesztésük minősége ugyanaz volt.

A Nékosz legenda történetét tárgyaló műben mellékszereplőként bukkannak fel az Eötvös kollégium lakói, akik nem voltak hajlandók meghallani a forradalmi egyenlőség retorika hangjait sem 1945 előtt, sem 1945 után. Az 1949-ben történtek alapján tudjuk, hogy a proletárdiktatúra államától a népi kollégisták ugyanazt kapták jutalomként, mint amit az Eötvös kollégisták büntetésként. Legjobbjaik 1956-ban a szovjet hadsereg ellen harcolva találkoztak a barikádokon. A kiinduló helyzet azonban mégsem volt ugyanaz. Az Eötvös kollégisták, mint például Hankiss Elemér, számára ugyanis nem az egyenlőség, hanem a szabadság volt az igazságosság próbaköve. A szabadság volt az erő, mely megvédte az Eötvös kollégistákat a képzelt forradalom csábításától. A szabadság terében nem az „objektív” és a „szubjektív” áll egymással szemben, hanem egyként szubjektív valószínűségek és kívánatosságok harca zajlik, mely sosem ér véget, mindig újra kezdődik (Hankiss 1977).

Utolsó művében az identitását kereső identitáskutató nem ered a posztstrukturalista identitáselméletek lidércei után, melyek szétmállasztva kérdéssé teszik az identitás nemi, politikai, nemzeti, nemzedéki, vallási, etnikai és osztály attribútumait, hanem visszatér a korai kiszemeltség sebéhez, mely mint Philoktétész sebe,

nem gyógyul, elviselhetetlen fájdalommal jár, s ekként folyamatosan alkotásra késztet. E sebet a 20. század okozta, melyről azt mondja, hogy „*drámai történésekkel és tragédiákkal terhes, tömegmanipulációkkal megvert, generációkat feláldozó és megroppantó, külső kényszereknek kiszolgáltatott és ezért nagyszerű esélyeket könnyelműen elfecsérlő*”, „*gyalázatos*” évszázad volt (Pataki 2005:508).

Ennek az évszázadnak két nagy, tömegeket megmozgató eszmei erejének egyik forrása a nemzet, a másik a szocializmus volt. A „*Nemzet és baloldal*” című műben Pataki a nemzeti és a baloldali szocialista identitás keresztkötését keresi, melynek hiánya rányomta a bélyegét a magyar valóság tényeire és folyamataira a 20. században. A rendszerváltást követően azonban új valóság jött létre. A kulturális és pszichológiai burokból kibújt nemzeti kategória a szuverén nemzetállam politikai kategóriájává lett, ami azt jelenti, hogy most már nem a baloldalnak vagy a jobboldalnak kell viszonyulnia a nemzethez, hanem az egyéneiben szabaddá vált nemzetnek a baloldalhoz és a jobboldalhoz.

A szabadság esélyeit ma megint veszélyezteti az egyenlőség forradalma, mely most a nemzetet a jobboldali szocializmus felé húzza. Nem volna jó, ha arra várnánk, míg a libikóka újra balra húzna. A jövő nemzeti identitása akkor lesz rendben, ha egyaránt megfér benne a jobb- és a baloldal, melyek harcban állnak ugyan egymással, de abban egyetértenek, hogy egyikük sem idegen.

HIVATKOZÁSOK

- Hankiss E. (1977) Az igazságosságról (A társadalmi együttélés egyik sarkalatos, de ellentmondásos értékéről). In *Érték és társadalom. Tanulmányok az értékszociológia köréből*. Budapest: Magvető. 279–338.
- Robespierre, M. (1988) *Elveim kifejtése* (Nagy Géza fordítása). Budapest: Gondolat.
- Pataki F. (1982) *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Budapest: Kossuth.
- Pataki F. (2005) *A Nékosz-legenda*. Budapest: Osiris.
- Pléh Cs. (2016) Pataki tanár úr emléke. *Élet és Irodalom*, január 8.